

КОЛАПС ПОСТТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (СЛОВАЦЬКИЙ КОНТЕКСТ)

THE COLLAPSE OF THE POST-TOTALITARIAN REGIME IN CZECHOSLOVAKIA (SLOVAK CONTEXT)

Ключкович А.Ю.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету

У статті висвітлені основні характеристики посттоталітарного режиму в Чехословаччині та його особливості в словацькій частині федерації. У своєму аналізі посттоталітарного режиму автор опирається на концептуальний підхід Х. Лінца та А. Степана. Проаналізовано структурний контекст, процедурні чинники та особливості краху комуністичного режиму в Чехословаччині та Словаччині зокрема. Акцентовано на дослідницьких підходах до типологізації початкової фази демократичного транзиту в Чехословаччині.

Ключові слова: Чехословаччина, Словаччина, посттоталітарний режим, колапс режиму, демократичний транзит.

В статье освещены основные характеристики посттоталитарного режима в Чехословакии и его особенности в словацкой части федерации. В своем анализе посттоталитарного режима автор опирается на концептуальный подход Х. Линца и А. Степана. Проанализирован структурный контекст, процедурные факторы и особенности краха коммунистического режима в Чехословакии и Словакии в частности. Акцентируется внимание на исследовательских подходах к типологизации начальной фазы демократического транзита в Чехословакии.

Ключевые слова: Чехословакия, Словакия, посттоталитарный режим, коллапс режима, демократический транзит.

The article outlines the main characteristics of the post-totalitarian regime in Czechoslovakia and its features in the Slovak part of the federation. The author relies on the conceptual approach of Juan Linz and Alfred Stepan in his analysis of the post-totalitarian regime. The structural context, procedural factors and peculiarities of the collapse of the communist regime in Czechoslovakia and in Slovakia, in particular, are analyzed. The emphasis is on research approaches to the typology of the primary phase of the Czechoslovak democratic transition.

Key words: Czechoslovakia, Slovakia, post-totalitarian regime, collapse of the regime, democratic transition.

Постановка проблеми. Досвід країн Центрально-Східної Європи засвідчує поліваріантність шляхів і результатів посткомуністичних трансформацій «третьої хвилі». Динаміка й успіх демократичного переходу істотно залежать від початкової точки транзиту, яка відкриває шлях до зміни режиму та системної трансформації. Транзитологічна оптика зосереджує увагу на особливостях стартової ситуації та способі відкриття переходу, співвідношенні структурних і процедурних чинників, зв'язку мети та засобів її досягнення. В цьому аспекті політичне минуле Чехословаччини та Словаччини як її складника становить особливий інтерес з огляду на специфічний структурний контекст, діяльність ключових акторів і швидкоплинність краху комуністичного режиму. Ретроспективне осмислення цих подій має значення не тільки в науково-теоретичному аспекті, але й у площині розвитку сучасної словацької демократії, оскільки чимало її труднощів мають генетичний зв'язок із первинними проблемами транзиту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує визначений науковий інтерес до проблематики трансформаційних процесів у колиш-

ній Чехословаччині, насамперед, в історичному та порівняльному аспектах (С. Балік, К. Водічка, Е. Задорожнюк, М. Земко, В. Приходько та ін.). Політологічний аналіз чехословацького переходу до демократії здійснений у працях В. Дворакової, І. Кунца, Н. Марадик, А. Стряпко, Я. Цівіна, водночас менше дослідницької уваги приділено висвітленню транзитивних особливостей Словаччини (С. Сомолані, Л. Копечек, Ю. Марушіак).

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз структурного контексту, процедурних чинників та особливостей краху комуністичного режиму в Чехословаччині, з акцентом на транзитивній специфіці Словаччини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливості стартової ситуації демократичного переходу Чехословаччини зумовлені, насамперед, характером комуністичного режиму. Попри те, що чехословацький комуністичний режим у 1970–1980-х рр. означається як тоталітарний, він тільки частково відповідав класичним визначенням і критеріям тоталітарних режимів. У комуністичній Чехословаччині періоду т.зв. «нормалізації» (після 1968 р.) зберігався структурний тоталітарний каркас із централізованого управління, пла-

нової економіки, монополії компартії на владу, єдиної офіційної ідеології, державного контролю за життям суспільства, однак функціональний зміст політичного режиму мав свої особливості.

Серед специфічних рис чехословацького комуністичного режиму, що послаблюють його тоталітарний зміст, варто виокремити такі: обмежена роль вождя (вождів), яка була не стільки диктаторською і харизматичною, скільки прагматичною, бюрократичною і державно-технократичною; толерація помірного плюралізму в неполітичних сферах; гегемоністська партійна система (за типологією Дж. Сарторі) і контрольований плюралізм у політичній сфері, оскільки офіційно суспільні організації та «кишенькові» партії могли діяти тільки в рамках Національного фронту; опозиційність режиму в формі переважно інтелектуальних, неполітичних альтернатив; відсутність масових репресій у вигляді кримінального переслідування та ін. [3]. Попри засилля комуністичної ідеології у всіх сферах життя, ідеологізація мала більш формальний чи ритуальний характер. Як підкреслюють В. Дворакова та І. Кунц, основою справжньої ідеології режиму в 1970–1980-х рр. був т.зв. «мовчазний пакт примирення», який передбачав утримання від репресій взамін на формальну лояльність громадян, їх пасивність і низьку реальну політичну участь [4, с. 128].

З огляду на зазначені характеристики найбільш адаптивним видається концептуальний підхід Х. Лінца і А. Степана, які означають політичний режим у Чехословаччині в 1977–1989 рр. як «заморожений» посттоталітарний [7, с. 42]. «Замороженість» відображає ригідність, законсервованість політичного режиму, який тривалий час не піддається жодним системним змінам. Посттоталітарний режим у Чехословаччині не був у змозі динамічно і гнучко реагувати на суспільні виклики, конструктивно вести діалог з опонентами.

Законсервованість режиму символізувала, насамперед, сама правляча партія – Комуністична партія Чехословаччини (КПЧ). З огляду на події 1968 р., ортодоксальні «нормалізатори» на чолі з Г. Гусаком, В. Біляком, М. Якешем були противниками будь-яких лібералізаційних альтернатив, адже легітимність правлячої еліти походила не з ідеології, а була принесена радянськими танками в 1968 р. [4, с. 129]. Нові підходи керівництва СРСР на чолі з М. Горбачовим із недовірою сприймалися керівництвом КПЧ, хоча суспільство ждало змін. У 1987–1988 рр. у контексті боротьби між «прагматиками» (Л. Штроугал, Л. Адамец) і «догматиками» (В. Біляк, Я. Фойтік) відбувалися кадрові перестановки на владних посадах, але це не впливало на антиреформну налаштованість компартії загалом.

Антиреформну атмосферу федерального центру відображала ситуація на республіканському

рівні. Кадрові перестановки в 1988–1989 рр. у ЦК КПС (Й. Ленарт, І. Янак, Г. Шлапка) і в уряді (П. Цолотка, І. Кнотек, П. Гривнак) не були проявом лібералізаційної спрямованості Словаччини [8, с. 14]. Попри внутрішньопартійні суперечності та прагматичну орієнтованість частини владної еліти, ані в КПЧ, ані в КПС не сформувалося ліберальне крило (подібно до польської, угорської еліти), яке могло б дати старт реформам. Правляча еліта Чехословаччини втратила змогу здійснити лібералізацію «згори».

Опираючись на концептуальну призму посттоталітаризму Лінца-Степана, Я. Цівін пропонує застосовувати до політичного режиму Чехословаччини в др. пол. 1980-х рр. категорію «посттоталітаризм, що тане» – як проміжну між «замороженим» і «зрілим» посттоталітаризмом [3]. У рамках емпірико-аналітичного дискурсу стосовно центральноєвропейських моделей комунізму ця корекція пов'язана з необхідністю більш адекватного відображення і врахування порівняної динамічності політичного режиму Чехословаччини в др. пол. 1980-х рр. на противагу його законсервованості в 1970-х – поч. 1980-х рр., оскільки Х. Лінц, А. Степан, В. Дворакова, С. Сомолані не акцентують на цьому. Певна режимна рухливість прослідковувалася в таких аспектах: посилення суспільного плюралізму, критичності медіа та громадської опозиційності до комуністичного режиму; зростання протиріч у керівництві компартії щодо політичного курсу, зокрема, між т.зв. «прагматиками» та «ортодоксами»; зменшення тиску на культуру і медіа; втрата режимом монополії на інформацію; помірковані нововведення в економіці та ін. Врахування цих особливостей є важливим для розуміння стартової ситуації транзиту в Чехословаччині, за умов якої політичний режим швидко втрачав легітимність та ідеологічні опори.

Означуючи політичний режим Чехословаччини як посттоталітарний, Х. Лінц і А. Степан орієнтувалися переважно на ключові параметри політичної системи федерального рівня і менше брали до уваги особливості Словаччини. Відзеркалюючи базові (інституційні, ідеологічні) федеральні характеристики політичного режиму, словацька частина федерації мала свої специфічні риси. Порівняно з Чехією, функціонування словацького комуністичного режиму мало більш консенсуальний і патерналістський характер, що сприяло утвердженню своєрідної «сімейної моделі» [9, с. 27]. Поєднуючи підходи для відображення словацької специфіки, Л. Копечек використовує поняття «заморожений сімейний посттоталітарний режим» [6, с. 149].

«Сімейна модель» політичного режиму, яка склалася в Словаччині, відрізнялася від сусідніх по соцтабору країн. Структури комуністичного

режиму успішно співіснували з неформальними соціальними мережами, які побудовані на основі знайомств, особистої дружби, земляцьких і родинних відносин. Умовою існування цих мереж було прийняття їх членами правил гри, що встановлені комуністичним режимом [1, с. 171]. На порівнянне примирення словацького суспільства з комуністичним режимом також вплинуло зростання соціального благополуччя населення в контексті індустріальної модернізації, яка здійснювалася з 1950-х рр. Відсутність демократії та деформованість громадянських прав словаки сприймали менш гостро, ніж чехи.

Реформені процеси в Чехословаччині в др. пол. 1960-х рр. не мали такої сильної підтримки в словацькому суспільстві, як у чеському. При цьому т.зв. «національне питання» для словаків не втрачало своєї важливості – вимога федералізації домінувала над вимогою демократизації [9, с. 27]. Також порівняна м'якість курсу «нормалізації» в Словаччині, у порівнянні з Чехією, позначилася на ставленні суспільства до комуністичного режиму. Партійні чистки та репресії після 1968 р. не охопили Словаччину в такому обсязі, як Чехію, і не так сильно вдарили по словацькій партійній номенклатурі, культурній інтелігенції. Приміром, з січня 1968 р. по жовтень 1970 р. у Чехії кількість членів компартії зменшилася майже на 31% (понад 400 000 осіб), тоді як у Словаччині – тільки на 16% (близько 48 000 осіб) [6, с. 146].

Зазначені вище чинники зумовлювали слабкість словацького інакомислення, для якого була характерна комунікативна ізольованість і брак соціальної бази для рекрутування. У 1980-х рр. у Словаччині існувало лише кілька нонконформістських груп, для означення яких С. Сомолані використовує термін «острови позитивної девіації» [9, с. 28]. Громадських ліберально-орієнтованих дисидентів, які відкрито опонували владі, в Словаччині фактично не було. Опозиційні платформи спочатку презентували неформальні католицькі групи, а в середині 1980-х рр. до них долучилися окремі представники науки, культури, екологічних рухів [1, с. 54]. Наприкінці 1980-х рр. словацька опозиція за чисельністю і якісним складом була значно слабшою у порівнянні з чеським дисидентством, з якого потім формувалася нова політична еліта.

Отже, слабка опозиційність, порівняна примиреність суспільства та його політична пасивність зумовили більш стійкі соціальні основи комуністичного режиму в Словаччині, ніж у Чехії. Водночас зазначені вище словацькі особливості не є такими, які б суттєво виходили за концептуальні межі та ознаки «замороженого» посттоталітаризму в Чехословаччині. Зрештою, й подальші революційні перетворення в Словаччині були

подібними до трансформаційних процесів у федеральному центрі.

Революційне відкриття чехословацького транзиту в листопаді 1989 р. було результатом дії комплексу внутрішніх передумов і чинників, що свідчили про деструкцію комуністичного режиму (економічна стагнація, регрес соціальної системи, криза ідеологічної мотивації, ерозія в компартійних структурах, громадська критика), та чинників макрорівня, які були пов'язані з новою політикою керівництва СРСР і кризою соціалістичної макросистеми.

Ключовими для відкриття демократичного переходу були події т.зв. «оксамитової революції», які впродовж листопада–грудня 1989 р. зумовили колапс комуністичного режиму та розпочали демократичний перехід у Чехословаччині. Не зосереджуючись на аналізі перебігу революційних подій, які всебічно висвітлені в історичній літературі, виокремимо ключові транзитивні особливості цієї первинної фази.

Насамперед, варто підкреслити спонтанний, динамічний і лавиноподібний характер подій і швидкий крах комуністичного режиму в Чехословаччині впродовж листопада–грудня 1989 р. Акції протесту в Словаччині віддзеркалювали події в федеральному центрі, але все-таки основний зміст революційних перетворень формувався у Празі.

Інший важливий чинник успіху революційних подій – це «параліч» влади, безпорадність комуністичної верхівки, яка без підтримки і директив Москви не знала, як реагувати на протести, зокрема і не вдавалася до насилля. Оскільки легітимність комуністичного режиму була слабкою навіть для номенклатури та державних кадрів середнього рівня, це не дало змоги застосувати масові репресії проти опонентів. У ригідності «замороженого» посттоталітарного режиму проявилось джерело його радикальної зміни в умовах кризової ситуації. Подальша революційна динаміка свідчила, що КПЧ і КПС відставали від розвитку подій і не контролювали ситуацію.

Комуністичні та некомуністичні еліти були знеацька захоплені листопадовими подіями. Внаслідок партійних чисток владній еліті бракувало реформаторського крила, здатного вести переговори з опозицією. Своєю чергою, опозиція також не була достатньо політично сформованою для переговорів із владною елітою. Це твердження стосувалося як федерального центру, так і ще більшою мірою Словаччини, в якій була відсутня опозиція у формі політичної контреліти, готової до здійснення влади. Отже, можна зробити висновок, що політичні актори та їх стратегії формувалися в процесі подій, а переговори і домовленості не мали такого впливу на демократичний перехід, як у сусідніх країнах. Швидкий перебіг

подій і «тиск вулиці» зводив до мінімуму можливості владної еліти обмежитися тільки кадровими змінами та піти на часткові поступки під час переговорів.

Рушійними силами відкриття транзиту були студенти, ліберальна інтелігенція, активна громадськість. «Тиск вулиці» був важливим чинником як для поступливості комуністичної влади, так і рішучості політичної опозиції. Політичну суб'єктність антикомуністичного фронту репрезентували в Словаччині «Громадськість проти насилля» (ГПН) і «Громадянський форум» (ГФ) у Чехії. Попри провідну революційну роль, словацька ГПН не була спрофільована як політична сила, що мала мету зайняти позиції у владних структурах. Проблематичним було саме виникнення ГПН з ідейно-різнорідних, некоординованих груп інтелігенції, які діяли у т.зв. «сірій зоні» між режимом і опозицією [6, с. 153]. Під час листопадових подій відбулося подолання ізоляції представників цих неконформістських спільнот зі сфер мистецької, академічної та католицької діяльності, але «режим розвалився скоріше, ніж ці «острови» змогли об'єднатися і створити певну спільну політичну платформу проти комуністичної влади» [9, с. 28]. Ліберали з ГПН дали імпульс змінам, але не мали механізму й навичок контролю над динамічним процесом і мобілізованою громадськістю. Тим не менш ГПН вдалося навіть швидше, ніж ГФ, досягти позиції, коли вона змогла диктувати свою волю владі, опираючись на маси.

У Чехословаччині до важливих політичних акторів демократичного переходу належали помірковані представники комуністичної еліти. Переговорний процес і поступки опозиції, реорганізація й оновлення компартії, реструктуризація державних органів і формування урядів «національної згоди» – ці дії свідчили про те, що комуністична еліта намагалася пристосуватися до змін і утримати контроль над демонтажем старого режиму.

Ключову роль у транзиті на федеральному рівні зіграла співпраця М. Чалфи як представника реформаторів від владного блоку та В. Гавела як представника поміркованої опозиції і морального авторитета для суспільства. У Словаччині подібну до М. Чалфи роль відігравав М. Чіч, який намагався гнучко реагувати на запити ГПН. Як згадує один з активістів ГПН М. Кусий, опозиція була зацікавлена саме в такій людині з компартії, з якою можна було б вести переговори [9, с. 41]. В революційному контексті сторони прагнули єдиного – щоб протестний процес протікав у несиловому руслі. Як і в Празі, так і в Братиславі простежувався вимушений конструктивізм у діалозі сторін.

Комуністичній номенклатурі вдалося зберегти відносно сильні позиції в уряді «національної згоди» М. Чіча, також до кадрового потенціалу ста-

рої еліти слід також додати й новообраного главу словацького парламенту Р. Шустера. Помірковані «транзитні комуністи» своїм прагматичним ставленням протягом перших тижнів сприяли мирній передачі влади [9, с. 41]. Але неоднозначним залишалося питання, наскільки вони сприяли чи гальмували темпи змін у період до перших вільних парламентських виборів у 1990 р.

Сильні позиції словацької комуністичної еліти були, зокрема, віддзеркаленням політичної та організаційної слабкості ГПН, яка мала недалекоглядну, непослідовну стратегію й обмежений кадровий потенціал для обійняття державних посад як республіканського, так і федерального рівня. Ключовою проблемою була нечіткість політичного профілю ГПН, оскільки тривалий час не відбувалася трансформація об'єднання в політичний суб'єкт із владними цілями. «Засновницька» еліта ГПН на чолі з Я. Будаєм, Ф. Галом спочатку (в листопаді–грудні 1989 р.) вирішила залишитися «поза владою», не намагаючись обійняти ключові посади в уряді та парламенті, а більше спираючись на диктат вулиці та неформальний вплив на управління. На відміну від ГПН, чеський ГФ після певних вагань все-таки зосередився на заповненні державних структур «своїми людьми». Згодом, коли революційна хвиля пішла на спад, а кооптація нових депутатів до представницьких органів не була завершена, відсторонити комуністів від посад стало важче. Несформованість політичного профілю ГПН і брак кадрів для владних структур – це дві основні причини, що призвели до внутрішньої кризи об'єднання на початку 1990 р.

Політико-культурні особливості суспільства, його горизонтальна та вертикальна структурованість зумовили розвиток протестних подій у межах тих правил, що влаштували обидві сторони, унеможливили хаос і насилля. Революційні за політичною природою перетворення відбувалися в межах правового поля, зміни вводилися шляхом схвалення конституційних законів і нормативно визначених процедур. Швидкий колапс режиму та мирна передача влади зумовили те, що були здійснені обмежені, тільки найважливіші зміни інституційних, ідеологічних рамок у ліберально-демократичному напрямку, як на федеральному, так і республіканському рівнях. Швидкий перехід влади до нових еліт означав, що вони не навчилися досягати консенсусу на основі тривалих переговорів і чималих поступок.

Таким чином, упродовж листопада–грудня 1989 р. відбулася активна фаза «оксамитової революції», в процесі якої зазнав краху посттоталітарний режим. Протягом наступних місяців подальша демократизація відбувалася в таких напрямках: реорганізація владних структур, формування нормативних основ демократії, легіти-

мізація нового режиму внаслідок парламентських виборів у червні 1990 р.

Початкова фаза демократичного переходу в Чехословаччині по-різному узагальнюється і типологізується дослідниками. Значна частина науковців (Х. Лінц, А. Степан, В. Дворакова, Ї. Кунц та ін.) розуміє чехословацький транзит як швидкоплинний колапс комуністичного режиму, який був настільки закостенілий, що не виявляв готовності до лібералізації та діалогу з опозицією, не піддавався змінам внаслідок домовленостей. В. Дворакова та Ї. Кунц акцентують на неготовності ключових акторів і неочікуваному колапсі сорокарічного режиму [4, с. 131]; Х. Лінц і А. Степан вказують на структурні зміни внаслідок краху посттоталітаризму [7, с. 322–323].

Поширеним є підхід, за яким вирішальне значення в Чехословаччині відіграли домовленості між владою й опозицією (С. Хантінгтон, Т. Карл, Ф. Шміттер, С. Балік). С. Хантінгтон розуміє падіння чехословацького комуністичного режиму як «заміщення» влади, що є результатом угоди, спільних дій старої владної еліти й опозиції [2, с. 166]. Т. Карл і Ф. Шміттер характеризують демократичний транзит як реформу режиму в результаті переговорів між владою і опозицією, але під тиском мас [5]. За цими позиціями чехословацький транзит наближається до польського варіанту.

Компромісний варіант пропонується дослідниками у формі т.зв. «колапсу за угодою» (С. Сомолані, Я. Цівін, Л. Копечек). Зокрема, С. Сомолані не погоджується з С. Хантінгтоном стосовно договірності характеру транзиту Чехословаччини, хоч елементи переговорів були наявні й у Празі і ще більшою мірою в Братиславі.

Тому С. Сомолані інтерпретує листопадові події як комбінацію колапсу старого режиму (еволюційного розпаду) та переговорів між поміркованою частиною правлячої еліти і опозицією [9, с. 20–21]. На думку Я. Цівіна, наприкінці 1980-х рр. відбулося пом'якшення закритості режиму, що дало змогу викристалізувати потенційних акторів для переговорів. Але реальні переговори між владою і опозицією відбулися лише тоді, коли комуністичний режим в Чехословаччині вже почав руйнуватися під тиском мас [3].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, початкова фаза чехословацького транзиту відбувалася у формі швидкого колапсу старого режиму, що супроводжувався переговорами між правлячою елітою й опозицією під тиском мас. Хід подій був стрімким і неочікуваним, тому актори та їх стратегії формувалися в процесі транзиту. Внаслідок швидкого краху комуністичного режиму лібералізація і демократизація відбувалася одночасно, що згодом створювало певні труднощі для демократичної трансформації.

Базові характеристики стартової ситуації демократичного переходу на федеральному рівні та в Словаччині є подібними. Тим не менш є особливості словацького транзиту, що пов'язані, насамперед, зі слабшою соціальною базою та силою опозиції, більшим впливом на трансформаційні процеси комуністичної еліти, більш вираженими елементами переговорів і кризовими явищами в ГПН. Події листопада–грудня 1989 р. відкрили перехід не тільки до демократичного режиму та ринкових перетворень у Чехословаччині, але й до дезінтеграції федерації та національно-політичної трансформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Опыт демократических преобразований Словакии. Братислава : Институт общественных проблем, 2007. 213 с.
2. Хантінгтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Москва : РОССПЭН, 2003. 368 с.
3. Cívín J. Československý komunistický režim v letech 1985–1989. Středoevropské politické studie. 2005. Č. 2–3. URL: <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=244>.
4. Dvořáková V., Kunc J. O přechodeh k demokracii. Praha : SLON, 1994. 157 s.
5. Karl T., Schmitter P. Models of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe. *International Social Science Journal*. 1991. № 128. P. 269–284.
6. Kopeček L. Demokracie, diktatury a politické stranictví na Slovensku. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006. 347 s.
7. Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore and London : Johns Hopkins University Press, 1996. 479 p.
8. November 89. Medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext. Bratislava : Historický ústav SAV, 2009. 246 s.
9. Szomolányi S. Kľukatá cesta Slovenska k demokracii. Bratislava : Stimul, 1999. 121 s.